

Алымбаев Ж.

КОКОН ХАНДЫГЫНДАГЫ БИЙЛИКТИ ЛЕГИТИМДЕШТИРҮҮ МАСЕЛЕСИ

Ж. Алымбаев

ВОПРОС ЛЕГИТИМИЗАЦИИ ВЛАСТИ КОКОНДСКОГО ХАНСТВА

Zh. Alymbaev

THE QUESTION OF LEGITIMIZATION OF POWER KOMANDNOGO KHANATE

УДК:957/42

Тарыхта бийликти легитимдештирүү маселеси ар дайым актуалдуу болуп келгени талашсыз. Бийликке келген кандай гана адам болбосун бийлигин эл таанып гана калбастан, анын урпактары мураскор болууга укуктуу экендигин закондоштуруу аракетин жасаган. Мындай көрүнүш монгол баскынчылынан кийин XIV-XVIIIкк Орто Азия аймагында пайда болгон мамлекеттердин көпчүлүгүнө (азыр деле айрым өлкөлөрдө кайталанып жатат) таандык көрүнүш. Ошол эле учурда, мамлекет башчысына (падыша, хан, эмир, князь ж.б.) элдин ички биримдигин, мамлекеттин тышкы бейкутчулугун сактоо үчүн идеология да зарыл болгон. Тарыхый маалыматтарга таянсак, кырдаалга жараша, бийликти легитимдештирүүнүн диний жана тарыхый (салттуу) нормалары колдонулган.

Маңгыттардын тарыхын изилдеген немецтик чыгыштаануучу Анке фон Кюгельген өз изилдөөсүндө бийликти легитимдештирүүнү 6 категорияга бөлөт: а) кудайга байланыштырып бийликти легитимдештирүү, б) генеологиялык жактан легитимдештирүү, в)электоралдык легитимдештирүү, г) бир образды үлгү катары туурап карап легитимдештирүү, д) нормаларды сактоо жолу аркылуу легитимдештирүү, ж) өзгөчөлөнгөн күчтүн жардамы аркылуу легитимдештирүү¹. Бийликти легитимдештирүүнүн өзөгүндө, коомдун материалдык жана руханий жыргалчылыгы мамлекеттеги өкүм сүргөн тартипти сактоого байланыштуу, ал тартип элдин кызыкчылыгына шайкеш келет, мамлекеттеги тартипти жеке инсандар, коомдук ишмерлер гана камсыздандыра алат деген ишеним жатат.

Орто Азиянын тарыхында 167жыл өкүм сүргөн Кокон хандыгынын тарыхында бийликти легитимдештирүү маселеси кандай жүргөн. Фергана өрөөнүндөгү көчмөн жана отрукташкан калк тарабынан түзүлгөн хандыкта, хан тактысы ар дайым талаш болуп келгени белгилүү. Эки атаандаш тараптын (үчүнчү тарапта болгон) так талашуудагы саясий күрөшүндө чагымчылдык, кутумчулдук ыкмалар колдонулуп, ордо төңкөрүшү талап-тоноочулук, кандуу кагылышуу менен бүткөнү белгилүү.

Кокон хандыгындагы бийликти легитимдештирүү маселеси бир катар окумуштуулар тарабынан

изилдөөгө алынган. Революцияга чейинки доордогу белгилүү чыгыштаануучулар В.Бартольд, В.П.Наливкин Н.И. Веселовскийдин² эмгектеринде “Алтын Бешик” туурасындагы легенда чагылдырылган. “Алтын Бешик” легендасына байланышкан бийликти легитимдештирүү маселеси азыркы белгилүү окумуштуулар Т.Бейсембиев, Б.Бабаджановдордун³ эмгектеринде чагылдырылган. Акыркы эки окумуштуу жергиликтүү кокон тарых наамасына кеңири анализ жүргүзүшүп, бийликти закондоштуруудагы тектик(генеологиялык) мифологиялык идеологиянын ролуна кеңири токтолушкан.

Өз үчүрүндө Түркстан тарыхына кайрылган В.Бартольд Ортоазиялык династияларда монгол баскынчылыгынан кийин бийликти закондоштуруу: чыңгызиддер жана сайиддер(сайиддер- мусулман дүйнөсүндө Мухаммед пайгамбардын кызы Фатимадан жана пайгамбардын аталаш тууганы Али ибн Абу Талибтен тарандар сайиддер деп аталган) менен туугандык байланышта болгон эки булагы колдонулуп келгендигин белгелеген⁴. Орто Азиядагы ири мамлекеттерден болгон Бухара, Хива, жана Кокон хандыктарынын башкаруу чөйрөсүндө “чыңгызиддердин” салттуу укуктары менен катар шариаттын нормалары да отурукташкан, көчмөн калктардын арасында сакталып келгендигин көп тарыхый булактар тастыктап турат.

Хандык бийликти легитимдештирүүдө миң династиясына байланышкан “Алтын Бешик” жөнүндөгү легенда, андагы башкы фигуралар Чыңгыз хан, Амир Тимур туурасындагы тектик мифология башкы ролду ойногон. Кокон хандыгы боюнча көлөмдүү эмгек жараткан чыгыштаануучу В.Наливкиндин эмгегинде “Алтын Бешик” туурасындагы легенданын мазмуну кеңири сүрөттөлөт. Легенданын негизги мазмуну төмөнкүдөй: 1709 жылы Кокон хандыгын негиздеген Шахрух бий генеологиялык жактан Бабур, Тимур менен туугандык байланышта болгондугу сүрөттөлөт. Шейбаниддерден качкан Бабур Самарканддан Фергана аркылуу Индияга жол тарткан. Ходжент менен Канибадамдын аралыгында баратканда аялы Сейдафакдын толгоосу кармап, Бабур балалуу болот. Наристени жанындагы баалуу буюмдары менен (алтын бешик, куру ж.б.) жолго жолго таштап кетүүгө аргасыз болот. Бул аймакта

кыргыз, кырк, кыпчак, миң уруулары жашап тургандыгы эскертилет. Наристени жергиликтүү тургундар асырап алышат. Баланын жанындагы калтырылган баалуу буюмдар анын тектүү жердин баласы экендигинен кабар берип турган. Наристеге *Алтын Бешик* ысымын беришип, миң уруусундагылар тарбиялай баштаган. Жетилгенде ага төрт уруудан төрт аял алып беришет. Алтын бешиктин миң уруусундагы аялы уул төрөп, атын Тиңир Яр коюшат. Теңир-Ярдын урпактары Кокон хандарынын династиясын негиздөөчүлөр болот⁵. Тарыхый легенданын кыскача мазмуну ушундай. Легендада белгиленгендей өзбектердин миң уруусу Алтын Бешик жана анын урпактары менен никелик жактан гана туугандык байланышта болгондугун белгилеп жатат.

Кокон доорунда жазылган мусулман авторлорунун эмгектерине тарыхнаамалык анализ жүргүзүшкөн Т.Бейсембиев, Б.Бабаджановдор “Алтын Бешик” туурасындагы легенданын бир канча варианттары бар экендигин белгилешет.

Тарыхый фактыларга кайрылсак, бийликти легитимдештирүү маселеси Кокон доорунда эле жарала калган эмес, монгол чабуулунан кийин түптөлгөн бир катар мамлекеттерге таандык көрүнүш экендигин байкоого болот. Алгач Чыңгыз хан, Тимурга байланышкан генеологиялык айрым бир фактыларга токтолуп көрөлү. Монгол доорундагы тарыхый булактардын бири Рашид ад-диндин эмгегинде Чыңгыз хандын теги туурасында, төмөнкүдөй легенда айтылат: Алангоа (Чыңгыз хандын түпкү чоң энеси) түндүктөн түшкөн нурдан боюна бүтүп, нурдан Бугу-хадаги, Бухату-Салджи, Боданчар аттуу үч уул төрөгөн. Түндүктөн түшкөн нур “кудайдын нуру” катары эсептелип⁶, чыңгыз хандын уругу “алтын урук”(золотой род) катары бааланып, “алтын уруктан” таргандар гана хан тактысына укуктуу деген түшүнүк салттка айланган. Чыңгызиддердин урпагы болуу, хан тактысына ээ болуу укугунун кепили эле. Кандай гана башкаруучу болбосун ал чыңгызхандын тегинен таркаган болуш керек деген ишеним коомдук аң-сезимде бекем калыптанган. Т.Бейсембиев белгилегендей Осмон башкаруучуларынын бийлиги кулаган соң, Гирейлер династиясынын урпактары, (Хаджи I Гирей Крым хандарынын династиясын негиздөөчү, бул династия XVк -1783 жылга чейин Крым мамлекетинде бийлик жүргүзүшкөнү белгилүү) Чыңгыз хандын улуу баласы Джучинин урпактары деп эсептелген Крым хандары такка келет деген ишеним Осмон империясында гана эмес, Европада кеңири таркаган⁷. Өзүнүн тегин Чыңгыз хандын урпактары менен байланыштырган генеологиялык бутак жаратып, бийликке келүү, бийлигин закондоштуруу салты монгол чабуулунун кийин түзүлгөн көп мамлекеттерге таандык көрүнүш экендигин байкоого болот.

Ушундан улам өзү чыңгызиддерге жезде “*гурхан*” катары бааланган Амир Тимурдун түпкү тегин да Чыңгыз хан менен байланыштырган тектик мифология да жаралган. Маселен, Амир Тимур доорунда жазылган тарыхый булактардын бири Шараф ад-дин Али Йаздинин “Зафар-нама”- аттуу эмгегинде, Тимурдун тегин Алангоа аркылуу Чыңгыз хан менен байланыштырат. Анын пикири боюнча Алангоанын алыскы урпактары болгон бир туугандар Каджули жана Кабулдан Амир Тимур жана Чыңгыз хандын ата-теги тараган⁸. Ушуга үндөш версияны казактын белгилүү санжырачысы Шакирим Кудайберди уулунун санжырасын байкоого болот. Алсак, анын санжырасы боюнча Боданчардын урпагы Түмендин Кажул, Кабул атуу эки эгиз баласы болгон. Кабулдан Чыңгыз хандын, Кажулдан Тимурдун теги тараган⁹. Демек барластардын теги Кажулдан, Чыңгыз хандын теги Кабулдан, Кабул жана Кажул Тумандын эгиз балдары болушкандыгы жөнүндөгү тектик легенданы Тиму доорундагы башка булактардан да кездештирүүгө болот. Ошентип, Чыңгыз хандын тегинен болбогон Амир Тимур, өз бийлигин легитимдештирүү үчүн, ата-тегин Алангоадан тараган деген версия жаралганын белгилеп кетүүгө болот.

Бирок, кийин Амир Тимурдун кабыр ташындагы (эпитафия) жазууга маанилүү өзгөртүү киргизилип, жаңы версия жаралган. 1941 жылы Самарканддагы Амир Тимурдун, анын балдары Мираншах, Шахроха жана неберелери Улукбек жана Мухаммед султандын көрүстөнүн ачуу боюнча мамлекеттик комиссия түзүлүп, комиссиянын курамында чыгыштаанучу А.А.Семенов болгон. А.А.Семенов Тимурдун анын урпактарынын кабыр таштарын ачуу мезгилинде, мүрзө таштагы Тимуриддердин генеологиясына байланышкан араб тилинде жазылган текстти көчүрүп алып, аны жарыялоого жетишкен.¹⁰ Кабыр таштагы жазууда Тимур менен Чыңгыз хандын ата-теги бир болгон төмөнкүдөй версия келтирилген: көрүстөн- Амир Тимур “тургендин” көрүстөнү. Тарагайдан Баргул, андан Айлангир, андан Иджил, андан Караджар Нойон, андан Сугуджиджин, андан “барлас”Ирдамчи, андан Качулайдын баласы Туман тараган. Мүрзө таштагы жазуу ушул жерден ажырап, Чыңгыз хандын генеологиясы уланат. Есукейден тарган Чыңгыз хандын урпактары Бартан, Кабул, Туменай, Байсунгур, Кайду, Тутумтин, Бука, Бузанджирдин аттары аталат. Боз үйдүн түндүгүнөн нур аркылуу кирген адамдын аты белгисиз болуп, аялдын аты Алан Кува (Алангоа) аталып, ал нур “арстан Аллахтын” нуру болгон, тагыраак айтканда Али ибн Аби Талибандын нуру болгон деп жазылат.¹¹ Демек, Тимурдун тегин энелик тараптан чыңгызиддер менен байланыштырса, аталык тараптан пайгамбардын теги менен байланыштырып,

тимуриддерди шейиттер кылып көрсөтүүгө аракет жасагандыгы көрүнүп турат. Экинчиден, көрүстөндөгү жазуу Чынгыз хан менен Тимурдун түпкү ата-бабалары бир туугандар Качулдан, Кайдудан тараган- деген генеологиялык версияны ырастап жатат. Демек, бул көрүстөндөгү жазуудан бийликти легитимдештирүүдө чынгызиддик жана исламдык моделдин колдонула баштаганын байкоого болот.

Жогорудагы мамлекеттик бийликти легитимдештирүүнүн чынгызиддик жана исламдык салтты Кокон хандыгында “Алтын бешике” байланышкан легенда кайталангандыгын байкоого болот.”Алтын Бешик” легендасынын жаралышына анализ жүргүзгөн Б. Бабаджанов легенда хандардын көрсөтмөсү менен жазылып, улам толукталып, анын 6 варианты иштелип чыкканын белгилейт¹². Качан жана ким тарабынан миң династиясынын бийликти легитимдештирүү идеясы көтөрүлгөнү белгисиз. Т.Бейсембиев: “Алим хандын хан титулун алышы менен “Алтын Бешиктен” тарагандар Кокон хандыгын бийлөөгө акылуу, – деген укук өзүнүн калыптануу чегине жеткен”¹³ – деп жазат. Бирок, Б.Бабаджановдун пикиринде хандардын ичинен биринчилерден болуп, Омор өз бийлигин легитимдештирүүгө аракет жасаган. Алсак, хандын тапшырмасы менен ордодо кызмат өтөгөн Абд ал-Керим Намангани “Умар-нама”- аттуу поэмасында, миндер династиясы тектик жактан Бабур менен туугандык байланышта экендигин биринчи жолу эскерет. Бирок, Абду ал-Керим Наманганинин чыгармасына нааразы болгон хан Мирза Каландар Исфараги аттуу адамга өзүнүн генеологиясынын жаңы версиясын түзүүгө көрсөтмө берет.¹⁴ Түзүлгөн жаңы варианттын негизги сюжети миң династиясынын генеологиясы чынгызиддик жана исламдык жактан тектик туугандык байланышта экендигин далилдөө болгон. Чындыгында Омор хан Исфарагинин алдына “сайиддик” жактан тектик байланыштыруу көрсөтмөсү оор тапшырмалардын бири болгон. Ага карабастан Исфараги кыйын кырдаалдан жол таап, миндердин генеологиясын сайиддер менен Тимуриддер аркылуу байланышкан тектик мифологияны түзөт. Исфараги Омор хан бир элу учурда энелик да, аталык да тараптан сайиддерден таргандыгы тууралуу тектик бутакты жаратат.¹⁵ Омор хандын теги сайиддерден тарган деген версия Хаким хандын “Мунтатахаб-ат таварих” аттуу эмгегинде да сүрөттөлөт. Кийинки тарыхчылар болсо, бул божомолду толукташкан. Ошентип чынгызиттик генеологияга алымсынбаган Омор хан, өзүнүн ордодогу тарыхчысы аркылуу энелик тек боюнча сайиддердин урпагы болоорун жарыя кылган. Демек, Омор хандан баштап бийликти легитимдештирүүнүн чынгызиддик гана эмес диний (исламдык) ыкмасы колдонула баштаган.

Б.Бабаджановдун пикири боюнча, бийликти закондоштуруунун диний идеясынын демилгечиси, заказчиги Омор хан болгондугун белгилейт.¹⁶ Демек, Омор хан бийликти легитимдештирүүдө монголдук салтты гана эмес, диний исламдык салтты колдонулгандыгын далилдөөгө аракет жасаган. Т.Бесембиев, Б.Бабажановдор белгилегендей “Алтын Бешиктен” тарагандар Кокон хандыгын бийлөөгө укуктуу деген тектик мифологиялык идеология –бийликтин булагы катары Кокон хандыгынын тарыхында кызмат кыла баштаган.

Академик В.Бартольд өз мезгилинде “монгол империясынын салты акырындап ислам маданиятынын таасирине өтө баштаган”¹⁷ – деп жазат. Бирок, “закондуу бийликтин” исламдык модели – бийликти закондоштуруунун чынгызиддик булагын, салтын жойгон эмес. Жогоруда байкалып тургандай Кокон хандыгында бийликти легитимдештирүүнүн эки булагы тең колдонула берген.

Алтын Бешик легендасынын мазмунунан саясий, социалдык-этникалык мүнөздөгү идеологияны табууга болот. Алсак, легенда боюнча бешике орологон баланын буюмдарын ошол аймакта жашаган түрк уруулары тарабынан ич ара тең бөлүнүштүрүлөт. Биринчиден, бири бешикти, бири баланы, бири алтын курга ээ болуусу, уруулардын биримдигин, достугун, сактоого багытталган символ катары кароого болот.Экинчиден, “Алтын Бешикти” ошол аймактагы эл таанып, ага баш ийиши – бийликтин туруктуулугун сактоочу символдук көрүнүш.

Легенданын этникалык мааниси да терең. Легендадагы башкы фигуралардын бири Бабур, Фергана өрөөнүндө өз бийлигин жоготкону менен Индияга барып кайрадан бийлик жүргүзөт. Бул идеяны берүү менен миндер династиясынын өкүлдөрү кайрадан бийликке келүүгө укуктуу, акылуу деген ой айтылып жатат. Экинчи символикалык фигура Тимур. Ошол доордогу элдин аң-сезиминде-ал баша аламандыктан тартип орноткон каардуу образ, ошол эле учурда акыйкат башкаруучунун символун алып жүрүүчү инсан.

Бийликти легитимдештирүүнүн мейкиндик категориясы катары, хандардын мамлекетти территориялык жактан кеңейтүүгө жасаган аракеттерин кошууга болот. Алсак, Алим бек Ташкент, Курама аймагын каратып, хандыктын территориясын эки эсе кеңейткен соң, жез тыйын чыгара баштаган. Акча чыгаруу биринчиден, экономикалык өз алдынчалыктын белгиси болсо, экинчиден толук кандуу өз алдынча мамлекттин түзүлүшүн билдирген белги. Алимдин доорунда хандык Бухара хандыгы менен тең-ата мамиледе боло баштагын орус булактарында белгиленет. Алимге чейинки бийлөөчүлөрдүн баары *бий* титулун алып жүрүшсө, Алим “хан” титулун кабыл алууга

жетишкен. Так ушул жогорудагы окуядан кийин “хан титулун” легитимдештирүү идеясы жаралып, Алим баштаган демилгени иниси Омор ишке ашырылган.

Ошентип исламдык норманы сактоо менен бийликти легитимдештирүүнүн бир версиясы иштелип чыгат.

Эмне үчүн бийликти закондоштуруунун монголдук традициясы Орто Азиянын тарыхында көпкө чейин сакталып калган. Б. Бабаджановдун пикири боюнча: “алардын көз алдында Чыңгыз хандын каратып алган жерлери анын муундары үчүн “олжо” катары бааланган. Ошондуктан Чыңгыз хандын укугу бийликтин легитимдештирүүнүн булагы катары каралып кала берген”¹⁸ – деп эсептейт. Демек, Кокон тарыхында бийликти легитимдештирүүнүн чыңгызиддик жана исламдык нормалары айкалыштырып колдонулган. Мифтин түпкү максаты миң династиясынын бийлик жүргүзүшү укуктуу, табигый көрүнүш экендигин, тактап айтканда закондуу экендигин далилдөө болгон.

Адабияттар:

1. Анке фон Кюгельген Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII –XIX)-Алматы., 2004.-54 -58-бб.
2. Бартольд В. Теократическая идея и светская власть в мусульманском государстве || В. Бартольд. Соб соч.Т.6.; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. - Казань., 1886; Веселовский В. Новые материалы для истории Кокандского ханства. // Журнал Министерства народного просвещения.-СПб., 1886
3. Бейсембиев Т.К Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII –XIX веков- Алматы., 2009; Бабаджанов Б.М. Кокандская ханство: власть, политика, религия.-Токио-Ташкент.- 2010
4. Бартольд В. Теократическая идея и светская власть в мусульманском государстве || Сочинение.Т.3-М.,1965.,-262-266.бб.
5. Наливкин В.В. Краткая истори Кокандского ханства - С. 48-51-бб..
6. Рашид ад-дин Сборник летописей-Т.1.кн.2.-М.,1952.- С.145
7. Бейсембиев Т.К Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII –XIX веков- С.222.
8. Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть,политика, религия.- С.308
9. Шаκριм Кудайберды- улы Родословная тюрков, казахов, киргизов.Династии ханов.-Алма-Ата., 1990. - 90-94-бб
10. А.А.Семенов Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и-Эмире// Эпиграфика востока-II.-М., 1948, 52-б.
11. А.А.Семенов Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и-Эмире// Эпиграфика востока-II.-53, 58бб.
12. Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть,политика, религия.-С. 2010
13. Бейсембиев Т.К Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII –XIX веков.- С.222.
14. Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть,политика, религия.- С.338
15. Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть,политика, религия.- С. 315-324-бб.
16. Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть,политика, религия.- С.365-388
17. Бартольд В.Теократическая идея и светская власть в мусульманском государстве- С.303-319
18. Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть,политика, религия.-С.311

Рецензент: д.и.н. Кененсариев Т.